

Byzantina Symmeikta

Vol 22 (2012)

BYZANTINA SYMMEIKTA 22

Βιβλιοκρισία: A. GIANNOULI, E. SCHIFFER (εκδ.), From Manuscripts to Books. Proceedings of the Intern. Workshop on Textual Criticism and Editorial Practice for Byzantine Texts (Vienna, 10 – 11 December 2009) , Βιέννη 2011.

Θεοδώρα ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.1092](https://doi.org/10.12681/byzsym.1092)

Copyright © 2014, Θεοδώρα ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ,

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Θ. (2013). Βιβλιοκρισία: A. GIANNOULI, E. SCHIFFER (εκδ.), From Manuscripts to Books. Proceedings of the Intern. Workshop on Textual Criticism and Editorial Practice for Byzantine Texts (Vienna, 10 – 11 December 2009) , Βιέννη 2011. *Byzantina Symmeikta*, 22, 375–381. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1092>

A. GIANNOULI - E. SCHIFFER (εκδ.), *From Manuscripts to Books. Proceedings of the International Workshop on Textual Criticism and Editorial Practice for Byzantine Texts (Vienna, 10-11 December 2009) / Vom Codex zur Edition. Akten des internationalen Arbeitstreffens zu Fragen der Textkritik und Editionspraxis byzantinischer Texte (Wien, 10.-11. Dezember 2009)* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 431 / Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, 29), Βιέννη 2011, σελ. 217. ISBN 978-3-7001-7132-4

Το κομψό αυτό βιβλίο προέκυψε, όπως δηλώνεται και στον τίτλο του, από μια διήμερη συνάντηση εργασίας στο Ινστιτούτο (πλέον Τμήμα) Βυζαντινών Σπουδών της Ακαδημίας Επιστημών της Βιέννης το 2009, σε συνδιοργάνωση με το Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου. Στη συνάντηση αυτή συμμετείχαν δώδεκα ερευνητές με ισάριθμες ανακοινώσεις, από τις οποίες εδώ δημοσιεύονται οι εννέα. Αντικείμενο των εργασιών υπήρξε, κατά τρόπο ασυνήθιστο όσο και αξιόπαινο, η εκδοτική πρακτική για τα λόγια πεζά βυζαντινά κείμενα, καθώς για τη δημόδη λογοτεχνία έχουν ήδη υπάρξει ανάλογες προσπάθειες. Στόχος της συνάντησης, και φυσικά του βιβλίου, υπήρξε η παρέμβαση στις τρέχουσες συζητήσεις για δύο κυρίως θέματα που έχουν από καιρό εγερθεί χωρίς όμως να έχει υπάρξει γενική συμφωνία ανάμεσα στους φιλόλογους-εκδότες, αυτά της ορθογραφίας και της στίξης των κειμένων. Τα συγκεκριμένα θέματα ίσως ακούγονται σχολαστικά σε μη φιλόλογους, τα ζητήματα όμως που ανακύπτουν έχουν σημαντικές επιπτώσεις στον χώρο της εκδοτικής. Η λύση που κάθε φορά προκρίνεται από τον εκδότη σε σχετικά προβλήματα έχει άμεσες συνέπειες για το μεσαιωνικό κείμενο, την κριτική αποκατάσταση, έκδοση και παρουσίασή του και, οπωσδήποτε, για την ορθή κατανόησή του από τους σύγχρονους

αναγνώστες. Με άλλα λόγια, το αποτέλεσμα των εκδοτικών επιλογών και στα περιφερειακά αυτά ζητήματα επηρεάζει την επίτευξη του τελικού στόχου της εκδοτικής, που είναι η προσέγγιση του κεμένου όπως αυτό προέκυψε από το χέρι του συγγραφέα (*manus scriptoris*).

Το βιβλίο δομείται ως εξής: πρόλογος, πρόγραμμα της συνάντησης, κατάλογος πινάκων, συντομογραφίες, αγγλική εισαγωγή, μελέτες κατ' αλφαβητική σειρά των συγγραφέων, γραμμένες κυρίως στη γερμανική (έξι στον αριθμό) αλλά και από μία στην αγγλική, γαλλική και ιταλική γλώσσα, επίλογος, βιβλιογραφία, ευρετήρια, κατάλογος συμμετεχόντων. Οι πίνακες, εβδομήντα στον αριθμό, που αντιστοιχούν σε τέσσερα άρθρα (των Δενδρινού, Gastgeber, Noret και Panteghini) και καταλαμβάνουν το ένα τρίτο της έκτασης του βιβλίου, παρέχουν τη δυνατότητα στον αναγνώστη να ελέγξει την επιχειρηματολογία και τα συμπεράσματα των συγγραφέων. Κάθε μελέτη συνοδεύεται από κατατοπιστική αγγλική περίληψη. Στη συνέχεια παρουσιάζω μόνο το γενικό θέμα της κάθε εργασίας.

Η εισαγωγή (σελ. 17-24), γραμμένη από την συνεκδότρια του τόμου Α. Γιαννούλη, παρουσιάζει τα προβλήματα εκδοτικής πρακτικής που απασχόλησαν τους συνέδρους, κυρίως αυτά της στίξης και του τονισμού και εν γένει της ορθογραφίας. Παρέχει επίσης κατατοπιστικά στοιχεία για την έως τώρα μελέτη τους, δίνοντας έμφαση στο θέμα της στίξης. Ο Χ. Δενδρινός (σελ. 25-39 και πίνακες στις σελ. 40-53) εξετάζει παλαιογραφικές και κειμενικές όψεις ενός αυτόγραφου κώδικα του Ιωσήφ Βουεννίου και του Μακαρίου Μακρή, του D 268 του Κέντρου I. Dujčev της Σόφιας (πρώην Μονής Εικοσιφοινίσσης). Στη μελέτη περιλαμβάνονται παρατηρήσεις για την πρακτική του συλλαβισμού στο χειρόγραφο και τον τονισμό του εγκλιτικού *τέ* (σελ. 32-33). Ο Chr. Gastgeber (σελ. 55-65 και πίνακες στις σελ. 66-78) ασχολείται με θέματα τονισμού, στίξης και δομής των περιόδων (διαίρεση σε κώλα) στα χειρόγραφα Vindob. hist. gr. 47 και 48, που διασώζουν τον Κώδικα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, σε σύγκριση και με την ακολουθούμενη μέθοδο στην έκδοση του Κώδικα. Μολονότι δεν πρόκειται για λογοτεχνικά κείμενα, η εξέταση των σχετικών πρακτικών των γραφών είναι σημαντική για τους λόγους που εκτίθενται αναλυτικά στην εισαγωγή της μελέτης. Η Α. Γιαννούλη (σελ. 79-84) παρουσιάζει τη στίξη των τεσσάρων ερμηνευτικών διδασκαλιών του Λέοντος Βαλλιανίτου στον *codex unicus* Escor. Y-II-10 και τη στενή σχέση

της με τον πεζογραφικό ρυθμό των κειμένων αυτών. Χρησιμοποιώντας συγκεκριμένα παραδείγματα από διαφορετικά είδη λογοτεχνικών (με την ευρύτερη έννοια) κειμένων, η Κ. Metzler (σελ. 85-92) υπογραμμίζει τη σημασία του ακριβούς εντοπισμού των βιβλικών χωρίων και της παραπομπής σε αυτά στα υπομνήματα πηγών των κριτικών εκδόσεων. Επιπλέον, επισημαίνει την ανάγκη μεταφράσεων, οι οποίες θα αποδίδουν το πλήρες νόημα των εν λόγω χωρίων στο νέο τους συγκεκριμένο. Ο J. Noret (σελ. 93-96 και πίνακες στις σελ. 97-126) μελετά τα ειδικά ορθογραφικά σημεία, όπως η υπογεγραμμένη και η απόστροφος, καθώς και τις ορθογραφικές ιδιαιτερότητες που παρατηρούνται στην αντιγραφή από τον Γεώργιο Κύπριο έργων του Μαξίμου του Ομολογητή στον κώδ. Monac. gr. 225. Ο S. Panteghini (σελ. 127-162 και πίνακες στις σελ. 163-174) εξετάζει λεπτομερώς τη στίξη του κώδικα Vindob. hist. gr. 8, του codex unicus της Εκκλησιαστικής Ιστορίας του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, και τη συσχετίζει με τη θεωρία περί στίξης του Διονυσίου του Θρακός. Ο D. R. Reinsch (σελ. 175-184), με τον χαρακτηριστικό τίτλο “Παλινωδίες ενός εκδότη”, επανέρχεται στις παλαιότερες κριτικές εκδόσεις που είχε ο ίδιος ετοιμάσει, αυτές του Ματθαίου Εφέσου, του Κριτοβούλου του Ιμβρίου και της Άννας Κομνηνής, για να επισημάνει επί τη βάση συγκεκριμένων χωρίων τις διαφορετικές πρακτικές σε θέματα ορθογραφίας και στίξης που θα ακολουθούσε σήμερα. Επιπλέον, παρουσιάζει την επίδραση της νέας προσέγγισης στην κριτική έκδοση που επεξεργάζεται, αυτή της Χρονογραφίας του Ψελλού. Η E. Schiffer (σελ. 185-191) εξετάζει τους κώδ. Barocci 131 και Coislin 278, φορείς της παράδοσης των έργων του Πατριάρχη Γερμανού Β΄, εστιάζοντας την προσοχή της προπάντων αλλά όχι αποκλειστικά σε έναν λόγο του, κυρίως ως προς θέματα ορθογραφίας και στίξης. Αντιβάλλει επίσης τους κώδικες προς την παλιά έκδοση του Σπ. Λαγοπάτη. Ο R. Tocchi (σελ. 193-206) μελετά συγκριτικά με βάση αποσπάσματα τη στίξη κωδίκων της Παλαιολογείου εποχής, κατά κύριο λόγο ορισμένων Βατοπεδινών χειρογράφων που παραγγέλθηκαν από τον Ιωάννη Σ΄ Καντακουζηνό και εγγράφων που γράφτηκαν από τον Μιχαήλ Κλωστομάλλη, και την αντιβάλλει με τη στίξη που χρησιμοποιήθηκε στις σύγχρονες εκδόσεις. Τέλος, ο D. R. Reinsch (σελ. 207-208) συνοψίζει τη θεματική και τα αποτελέσματα της συνάντησης.

Η χρησιμοποιούμενη δευτερεύουσα βιβλιογραφία, συγκεντρωμένη στο τέλος του τόμου (σελ. 210-213), είναι εξαιρετικά χρήσιμη, για-

τί καλύπτει με επάρκεια τα θέματα στίξης και ορθογραφίας, συμπεριλαμβανομένου του τονισμού, και μπορεί να χρησιμεύσει ως οδηγός για όποιον θα ήθελε να ασχοληθεί με αυτά. Ταυτοχρόνως δίνει μια καλή εικόνα της σχετικής επιστημονικής ενασχόλησης κατά τις προηγούμενες δεκαετίες.

Από την προηγηθείσα σύντομη επισκόπηση της θεματικής των μελετών καθίσταται φανερό ότι οι ερευνητές, που ανήκουν σε διαφορετικές γενιές αλλά τους ενώνει το κοινό και διαπιστωμένο ενδιαφέρον τους για την εκδοτική των λόγιων βυζαντινών κειμένων, ασχολούνται με ευρύ φάσμα κειμένων και χειρογράφων, από τον ενδέκατο αιώνα ως και την Παλαιολογία εποχή. Κατά δήλωση των συγγραφέων, στην πλειονότητα των περιπτώσεων οι μελέτες έχουν προκύψει από κριτικές εκδόσεις ευρισκόμενες σε εξέλιξη (Gastgeber, Γιαννούλη, Metzler, Panteghini, Reinsch, Schiffer) και παρουσιάζουν τον εκδοτικό προβληματισμό. Κατά βάση, επομένως, πρόκειται για την εξέταση συγκεκριμένων περιπτώσεων (case studies), κάτι απολύτως απαραίτητο προκειμένου να αναχθούμε κάποια στιγμή στο μέλλον σε σύνθεση με την εξαγωγή ευρέως αποδεκτών συμπερασμάτων. Η προβληματική που αναπτύσσεται στις μελέτες και η μεθοδολογία που ακολουθείται οδηγούν γενικά σε ορθές παρατηρήσεις και συμπεράσματα. Η επίδραση των εκδοτικών πρακτικών που εφαρμόζονται κυρίως, αλλά όχι μόνο, στη γνωστή σειρά *Corpus Christianorum* δηλώνεται επανειλημμένως. Γίνονται συχνές αναφορές στα σχετικά βασικά άρθρα του J. Noret, του οποίου οι παρατηρήσεις επιβεβαιώνονται σε μεγάλο βαθμό (π.χ. σελ. 190). Τόσο ο ίδιος ο J. Noret όσο και ο D. R. Reinsch, που έχουν δημοσιεύσει σημαντικές μελέτες για τις υπό εξέταση πλευρές της εκδοτικής, στην εισαγωγή των εδώ μελετών τους διατυπώνουν περιεκτικές και ανακεφαλαιωτικές απόψεις για τη σημασία που πρέπει να δίνεται σε θέματα στίξης και ορθογραφίας με βάση την πρακτική των χειρογράφων και για την ανάγκη να εγκαταλειφθεί η γενικευμένη πρακτική του εικοστού αιώνα που ισοπέδωνε τις μεσαιωνικές γραμματικές αυτές ιδιαιτερότητες προς τις σύγχρονες πρακτικές, διαφοροποιούμενη από την πρακτική του δέκατου ένατου αιώνα, που ήταν πλησιέστερη προς αυτή των χειρογράφων. Η πρακτική των χειρογράφων οφείλει πράγματι να υιοθετείται σε περιπτώσεις αυτογράφων, αλλά όχι μόνο σε αυτές. Όπως αποδεικνύει ο Tocchi, και τα χειρόγραφα επαγγελματιών γραφέων είναι εξίσου προσεγμένα ως προς τα υπό εξέταση θέματα και

πρέπει να λαμβάνονται υπόψιν. Αλλά και η Γιαννούλη τονίζει τη χρονική εγγύτητα προς τον αρχέτυπο και την αξιοπιστία του σημαντικού κώδικα με τον οποίο ασχολείται. Τα συμπεράσματα αυτά με βρίσκουν απολύτως σύμφωνη και παραπέμπω στην εισαγωγή της κριτικής μου έκδοσης των Ομιλιών του Λέοντος Σ΄ για τον βασικό κώδικα των Ομιλιών, που αν και δεν είναι αυτόγραφος είναι εντελώς αξιόπιστος σε θέματα στίξης και ορθογραφίας¹. Στο βιβλίο υπάρχει επίσης μια καλοδεχούμενη θεωρητική προσέγγιση από τον Panteghini, που, όπως αναφέρθηκε, ανατρέχει στη γραμματική του Διονυσίου του Θρακός για να διαπιστώσει την ισχύ της στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Απαντώνται επίσης σε κάθε μελέτη εξαιρετικά χρήσιμες διαπιστώσεις για τις πρακτικές των (συ)γγραφέων, τις οποίες δεν χρειάζεται να επαναλάβω εδώ και οι οποίες συγκλίνουν σε γενικές γραμμές. Οι διαπιστώσεις αυτές μπορούν, επομένως, να χρησιμεύσουν ως υπόβαθρο σε μελλοντικές κειμενικές εκδόσεις, αφού φυσικά ελεγχθούν μέσω της εξέτασης των εκάστοτε χειρογράφων. Ως εκδότηρια, έχω ήδη με τη σειρά μου διαπιστώσει την ισχύ τους κατά την έκδοση που προανέφερα και παραπέμπω στη σχετική εισαγωγή².

Ένα άλλο ενδιαφέρον θέμα του βιβλίου αποτελεί η μετρομημένη αλλά σαφής αναφορά (από τους Δενδρινό, Gastgeber και Γιαννούλη) σε ηλεκτρονικές εκδόσεις ως μελλοντική νέα παράμετρο στην εκδοτική των κειμένων, οι οποίες αφενός θα ανανεώνονται από τον εκδότη με νέο υλικό μέχρι την ολοκλήρωση της εκδοτικής προσπάθειας και αφετέρου θα παρέχουν τη δυνατότητα στον αναγνώστη να διαπιστώνει με δικές του ενέργειες τη μαρτυρία των χειρογράφων για τα θέματα που τον απασχολούν. Ήδη η γνωστή ηλεκτρονική έκδοση του σιναϊτικού κώδικα της Βίβλου αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση. Τέλος, σε έναν άλλο τομέα, η στενή σχέση της στίξης των χειρογράφων με τον πεζογραφικό ρυθμό καθίσταται φανερό στον σχετικό πίνακα που παραθέτει η Α. Γιαννούλη.

Σε επιμέρους σημεία μπορεί κανείς βέβαια να εκφράσει κάποιες επιφυλάξεις ή αντιρρήσεις. Μια τέτοια περίπτωση αφορά στην πρόταση για μη χρήση του κόμματος πριν από το *καί* σε περιπτώσεις που κατά τη γνώμη μου επιβάλλεται, όχι μόνο γιατί αυτό (ή ισοδύναμο σημείο στίξης) απαντάται στα χειρόγραφα, αλλά προπάντων γιατί η παρουσία του

1. T. ANTONOPOULOU, *Leonis VI Sapientis Imperatoris Byzantini Homiliae* (Corpus Christianorum, Series Graeca, 63), Turnhout 2008, σελ. ccxxiii.

2. Ό.π., σελ. ccxxiii-ccxxviii.

διευκολύνει την κατανόηση του κειμένου και ενδεχομένως βοηθά στην αποφυγή παρανοήσεων. Αναφέρομαι για παράδειγμα σε δύο χωρία του Θ. Μετοχίτη, για τα οποία ο R. Tocchi (σελ. 199, 201: “Beispiel 3”) θεωρεί ότι δεν χρειάζεται απαραίτητως να παραμείνει στην έκδοση η στίξη του χειρογράφου πριν από το *καί*. Στο ένα χωρίο διαφωνεί με τον εκδότη του κειμένου, ο οποίος χρησιμοποιεί κόμμα (πριν το *καί μήν*), στο άλλο συμφωνεί μαζί του στην απουσία του κόμματος (πριν το *καί ῥᾶον*). Ο λόγος που θεωρώ ότι και στις δύο περιπτώσεις το κόμμα χρειάζεται, είναι γιατί προηγείται άλλο *καί* που συνδέει άλλους όρους, και ο (συγ)γραφέας επιθυμούσε να υποδείξει στον αναγνώστη ότι τα δύο *καί* δεν λειτουργούν παρατακτικά. Μια άλλη περίπτωση αφορά στο υπόμνημα πηγών, όπου σε αντίθεση με τα υποστηριζόμενα στη σελ. 85, δεν θεωρώ ότι πρέπει να δίνεται παραπομπή για κάθε μεμονωμένη λέξη βιβλικής προέλευσης, κάτι που ειδικά για τη θεολογική γραμματεία θα καθιστούσε υπερβολικά βαρύνει και δύσχρηστο το υπόμνημα, αλλά μόνο όταν πρόκειται για συνδυασμό τουλάχιστον δύο λέξεων σε συγκεκριμένο συναφές με αυτό της πηγής, μια τακτική που προσωπικά ακολούθησα στην προαναφερθείσα έκδοση των Ομιλιών του Λέοντος C’.

Το βιβλίο είναι καλά επιμελημένο και μόνο σε λίγες περιπτώσεις θα ήταν ευκαιρίες κάποιες διορθώσεις, όπως για παράδειγμα στη σελ. 23, όπου θα προτιμούσα “Ancient Greek” (αντί για “Greek”) “and Byzantine texts”, ή στη σελ. 92 (“Summary”, 4 φορές) Bible με κεφαλαίο το αρχικό γράμμα.

Εν κατακλείδι, πρόκειται για ένα εξαιρετικά χρήσιμο βιβλίο για θέματα κυρίως στίξης και ορθογραφίας αλλά και συναφών εκδοτικών προβλημάτων. Η ανάγκη για περαιτέρω διερεύνησή τους είναι προφανής. Η εκδοτική πρακτική των μεσαιωνικών ελληνικών και λατινικών κειμένων βρίσκεται μάλιστα στο επίκεντρο του τρέχοντος σουηδικού προγράμματος *Ars edendi*. Σε τόμο που κυκλοφορήθηκε πρόσφατα στο πλαίσιο του διατυπώθηκαν ήδη εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις: αφενός η του D. R. Reinsch, στην κατεύθυνση που προαναφέρθηκε, αφετέρου η του B. Bydén, στην αντίθετη, παραδοσιακή κατεύθυνση³. Φαίνεται ότι η

3 A. BUCOSI – E. KIHLMAN (εκδ.), *Ars Edendi. Lecture Series*, τόμ. II (Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Latina Stockholmiensia, 58), Στοκχόλμη 2012, όπου (σελ. 131 κ.εξ.) τα άρθρα του Reinsch “What Should an Editor do with a Text like the *Chronographia* of Michael Psellos?” και του Bydén “Imprimatur? Unconventional Punctuation and Diacritics in Manuscripts of Medieval Greek Philosophical Works”.

καθιέρωση γενικευμένης πρακτικής για όλα τα εκδοτικά θέματα θα είναι μάλλον αδύνατη στο άμεσο μέλλον. Παρόλα αυτά, το εδώ κρινομένο βιβλίο καθιστά σαφές ότι κανείς εκδότης δεν μπορεί να αγνοεί πλέον, ηθελημένα ή αθέλητα, τη σχετική προβληματική και να μην τη λαμβάνει υπόψιν στη συγκρότηση του κειμένου.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Αθηνών

